

Карыбаева Айнур Несибековнаның «6D020600 – Дінтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Діни деструктивизм көрінісінің әлеуметтік-психологиялық аспектілері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының АНДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс діни деструктивизм феноменін және оның көрініс беруінің әлеуметтік-психологиялық аспектілерін зерттеуге арналған. Зерттеуде діни деструктивизмнің мәні, мазмұны мен ерекшеліктері ашылып, зерттеліп отырған құбылысты зерделеудің негізгі тәсілдері мен оның қазіргі қоғамдағы орны қарастырылады. Жұмыста діни деструктивтіліктің таралуына ықпал ететін әлеуметтік және психологиялық факторларға ерекше назар аударылады. Деструктивті діни ұстанымдардың көрініс беруіндегі әлеуметтік орта, қоғам және тұлғааралық қатынастардың рөлі талданады. Сонымен қатар адамның деструктивті діни топтарға тартылуына әсер ететін психологиялық факторлар мен психологиялық ықпал ету тетіктері қарастырылады. Зерттеу діни деструктивизмнің таралу себептерін тереңірек түсіндіруге және қазіргі қоғам жағдайында оның алдын алудың тиімді жолдарын айқындауға бағытталған.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. Таңдалған тақырыптың өзектілігі посткеңестік, постсоциалистік және посткоммунистік кезеңдердегі дінтанулық білімдердің іргелі негіздерінің трансформациялануы мен әлсіреуінен туындаған дүниетанымдық дағдарыспен айқындалады, бұл өз кезегінде теориялық-дүниетанымдық ұстанымдарды да, адам қызметінің практикалық аспектілерін де қайта пайымдау қажеттілігін туындатады. Осы контексте діни деструктивизм көрінісінің әлеуметтік-психологиялық аспектілері мәселесі ерекше маңызға ие болып, кешенді философиялық-дінтанулық пайымдауды талап етеді. Діни деструктивизм және оның алғышарттары қоғамдық дамудың ертеректегі кезеңдерінде пайда болып, өмір сүргенімен, деструктивтілік феноменінің ғылыми анықтамасы тек индустриялық өркениет жағдайында ғана нақтылыққа ие болды. Бұл, бір жағынан, адамның қайта құрыла алу, трансформациялану мүмкіндіктерінің күшеюімен, екінші жағынан, децентрацияланған субъективтіліктің қалыптасуы шарттылығынан туындайды. Осы жағдайларда деструктивтіліктің көрініс беру формалары, сондай-ақ оның өзектену және өзін-өзі жүзеге асыру механизмдері өзгереді, бұл дүниетанымдық ұстанымдардың діни сипаты аясындағы деструктивизм феноменін жаңаша теориялық тұрғыдан пайымдауды талап етеді.

Қарастырылып отырған мәселе бүгінгі күнге дейін, өкінішке қарай, дінтанулық білім жүйесінде дербес ғылыми анықтамаға ие болмаған және теориялық әрі әдіснамалық тұрғыдан жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Негізінен бұл феномен жақсылық пен жамандықты салыстыру арқылы анықталып, моральдық-этикалық сипатта қарастырылады және адамзат тарихы мен нақты адамның өмірінде қатар жүріп отыратын конструктивті және деструктивті бастаулардың болуын қарапайым түрде констатациялаумен ғана шектеліп келді. Қазіргі деструктивті діни ұйымдар психологиялық ықпал ету мен

сананы манипуляциялау әдістерін белсенді түрде қолданады, бұл тұлғаның асоциалды және деструктивті тәжірибелерге тартылу қаупін арттырады. Осыған байланысты діни деструктивизмнің әлеуметтік-психологиялық алғышарттарын кешенді зерттеу, сондай-ақ осы феноменнің алдын алуға бағытталған тиімді профилактикалық шаралар мен психологиялық технологияларды әзірлеу өзекті болып табылады. Аталған мәселені зерттеу қазіргі діни үдерістерді түсіну мен қоғамның психологиялық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды мәнге ие.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Деструктивтілік термині мен ұғымын философиялық айналымға Э. Фромм өзінің «Адам деструктивтілігінің анатомиясы» еңбегінде енгізді. XX ғасырдағы философиялық бағыттар: философиялық антропология, психоанализ, орыс философиясы, экзистенциализмде деструктивтілік феноменін түсінудің көптеген аспектілері көрініс тапқан. Философиялық антропологияның классиктері М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен адам болмысының қалыптасуы мен адам табиғатының ерекшеліктеріне жалпы сипаттама беріп, оның негізінде деструктивтілік бастамалары бар екенін көрсетті (М. Шелердің адам бойындағы виталдылық пен рухтың қарама-қайшылығы теориясы, Г. Плеснердің позиционалдылық теориясы, А. Гелен теориясы). Агрессияны биологиялық тұрғыдан туа біткен зұлымдық ретінде зерттеуді К. Лоренц ұсынды.

Психоанализ деструктивтілікті түсінудің маңызды қайнар көздерінің бірі ретінде оның негізін қалаушылар – З. Фрейд, К.Г. Юнг, В. Райх, А. Адлер және т.б., сондай-ақ неофрейдизмнің әртүрлі бағыттарының өкілдері – Э. Берн, Э. Фромм, К. Хорни, Э. Эриксон және т.б. еңбектерінде адамның «көлеңкелі» қырларын талдауға ерекше назар аударды. Олар деструктивтіліктің болмыстық негіздерімен байланысты мәселелерді қарастырып, оның негізінде әртүрлі табиғаттағы қатығыстар (биологиялық және мәдениеттанулық) жатқанын көрсетті. Сонымен қатар деструктивтіліктің жағымды да, жағымсыз да қырлары бар екендігін айқындады («өмір мен өлім инстинктерінің күресі» – З. Фрейд, «тұлғалық қорғаныс сауыты» – В. Райх, К.Г. Юнгтің «тұлғаның көлеңкелі қыры» ұғымы, А. Адлердің «өзін төмен санау комплексі», К. Хорнидің «базалық ішкі қатығыс» теориясы, Э. Берннің ойындар мен тағдырлық сценарий теориясы және т.б.).

Деструктивтілік еркіндікті жүзеге асыру аспектісінде орыс ойшылдарының метафизикалық антропологиясы аясында да қарастырылды. Бұл мәселеге Ф.М. Достоевский, Н.А. Бердяев, С.Л. Франк, Л. Шестов және т.б. еңбектерінде назар аударылған. Отандық ғалымдар А.Д. Курманалиева, Д.С. Утебаева, Ш.С. Рысбекова, Ғ.Т. Телебаев, Қ.М. Борбасова, К.А. Затов және т.б. бұл зерттеу аясын діни идентификация мен ұлттық қауіпсіздік мәселелері тұрғысынан қарастырады.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны діни деструктивизмнің ерекшеліктері болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу пәні ретінде діни деструктивизмнің философиялық-дінтанулық, әлеуметтік-психологиялық аспектілері және оның көрініс беруінің алуан түрлі формалары қарастырылды.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың мақсаты діни деструктивизм көрінісінің әлеуметтік-психологиялық аспектілерін кешенді түрде зерттеу болып табылады.

Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер айқындалды:

- діни деструктивизм феноменіне теориялық-әдіснамалық талдау жүргізу, «діни деструктивизм», «діни девиация» және «діни сана» ұғымдарының мазмұнын ашу, сондай-ақ олардың ғылыми арақатынастарының шекараларын анықтау;

- философиялық-дінтанулық дискурс контексіндегі діни деструктивизм туралы түсініктердің мәні мен ерекшелігін зерттеу;

- діни деструктивизмнің негізгі әлеуметтік-психологиялық детерминанттарын анықтау;

- қазіргі социомәдени кеңістіктегі діни деструктивизмнің пайда болуының әлеуметтік алғышарттарын айқындау;

- діни девиацияның әлеуметтік ерекшелігін және оның тұлғаның әлеуметтік бейімделу үдерістеріне ықпалын талдау;

- діни деструктивизм көріністерінің алдын алудағы әлеуметтік институттардың рөлін анықтау;

- діни деструктивизмнің психологиялық аспектілерін талдап, аталған мәселенің пәндік ерекшеліктерін айқындау;

- діни девиацияның психологиялық механизмдерін, сондай-ақ деструктивті діни тәжірибелерде қолданылатын манипулятивтік ықпал ету формалары мен әдістерін зерттеу;

- діни деструктивизмнің алдын алуға бағытталған психологиялық технологиялар мен әдістерді анықтау.

Ғылыми жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертацияның әдіснамалық негізін құрылымдық-функционалдық, онтологиялық-метафизикалық және деконструктивистік тәсілдер құрайды. Аталған тәсілдерді қолдану діни деструктивизмнің мәнін, оның қызмет ету механизмдерін және қазіргі қоғамдағы көрініс беру формаларын анықтауға мүмкіндік береді. Компаративистік талдау діни девиация мен радикализацияның әртүрлі формаларының ортақ және айрықша ерекшеліктерін айқындауға негіз болады.

Жұмыста теориялық, эмпирикалық және статистикалық зерттеу әдістері қолданылады. Философиялық-дінтанулық және әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерге жүргізілген теориялық талдау діни деструктивизмнің мәнін және зерттеудің терминологиялық аппаратын нақтылауға мүмкіндік береді. Статистикалық әдістер алынған мәліметтерді өңдеу мен жалпылауды, сондай-ақ зерттеудің негізгі қорытындыларын тұжырымдауды қамтамасыз етеді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы ұсынылып отырған зерттеудің діни деструктивизм феномені көрінісінің әлеуметтік-психологиялық аспектілерін айқындайтын алғашқы еңбектердің бірі болып табылатындығында. Діни деструктивизмді кешенді әрі көпдеңгейлі зерттеу, деструктивтіліктің типологиялық модельдеріне сипаттама беру, діни деструктивизм көрінісінің психологиялық аспектілерінің құрылымдық-функционалдық ерекшеліктеріне

талдау жасау, сондай-ақ діни деструктивизм феноменінің дамуындағы негізгі үрдістер мен ерекшеліктерді және онымен байланысты қауіп-қатерлерді анықтау диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығына негіз болып табылады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Философиялық-дінтанулық және әлеуметтік-психологиялық дискурста діни деструктивизм ұғымының бірыңғай теориялық-әдіснамалық интерпретациясы қалыптаспағаны анықталды, себебі әртүрлі зерттеу тәсілдерінде ол діни девиациямен, радикализммен, фанатизммен немесе экстремизммен теңестіріледі, бұл оның дербес ғылыми анықтамасын айқындауды қиындатады;

2. Діни деструктивизм философиялық-дінтанулық талдаудың объектісі ретінде діни сана мен мінез-құлықтың деформациялану формасы болып табылады және тұлғаның құндылықтар жүйесіне, әлеуметтік қатынастарға және қоғамдық тұрақтылыққа деструктивті ықпал етуімен сипатталады;

3. Діни деструктивизмнің негізгі әлеуметтік-психологиялық детерминанттары ретінде тұлғалық және әлеуметтік идентификация дағдарысы, дүниетанымдық белгісіздік, әлеуметтік оқшаулану, тұлғаның психологиялық осалдығы, сондай-ақ топтық қысым мен манипулятивтік ықпал ету механизмдері анықталды;

4. Қазіргі қоғамда діни деструктивизмнің пайда болуы дәстүрлі әлеуметтік институттар дағдарысын, коммуникациялық кеңістіктің цифрландырылуын, әлеуметтік белгісіздіктің өсуін, жекелеген әлеуметтік топтардың маргиналдануын және деструктивті ақпараттық тәжірибелердің таралуын қамтитын әлеуметтік алғышарттардың жиынтығын қамтитын себептерден туындайды;

5. Діни девиация жалпы қабылданған әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың бұзылуымен байланысты тұлғаның асоциалды мінез-құлқының бір формасы болып табылады;

6. Діни деструктивизмнің таралу қаупін төмендету отбасы, білім беру жүйесі, діни ұйымдар мен мемлекеттік құрылымдар сияқты әлеуметтік институттардың тиімді қызмет етуіне тәуелді екені анықталды, өйткені олар тұлғаның тұрақты дүниетанымдық және құндылықтық бағдарларын қалыптастыруды қамтамасыз етеді;

7. Діни деструктивизм тұлғаның психологиялық деформациясының бір формасы болып табылады, мұнда деструктивті діни ұстанымдардың ықпалымен құндылықтық бағдарлар өзгереді, сыни ойлау деңгейі төмендейді және діни топқа тәуелділік қалыптасады;

8. Деструктивті діни ұйымдардың манипулятивтік тәжірибелері тұлғаның дербес тәуелсіздігін басуға, ақпаратты сыни бағалауды шектеуге және ықпал етуші ортаға тәуелділікті күшейтуге бағытталған сананы психологиялық бақылау әдістерін қолдануға негізделеді;

9. Діни деструктивизмнің алдын алу тиімділігі сыни ойлауды, тұлғаның психологиялық тұрақтылығын және манипулятивтік ықпалды танып-білу қабілетін дамытуға бағытталған психологиялық технологияларды қолдану барысында артады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы. Қол жеткізілген ғылыми тұжырымдар мен дін функцияларының ерекшеліктері, діни деструктивизм мәселелері қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері негізінде зерттелген концептуалдық реконструкция дін социологиясы мен дін психологиясы салаларындағы зерттеулер үшін теориялық негіз бола алады. Сонымен қатар, ғылыми тұжырымдар деструктивті діни ұйымдардың қызметін кешенді зерттеу барысында ғылыми және оқу-әдістемелік жұмыстарда қолданылуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы бірнеше бағытта көрінеді:

- діни деструктивизмнің алдын алу шараларын әзірлеуде зерттеу нәтижелерін пайдалану;
- диссертация материалдарын дінтану, философия, дін психологиясы және дін социологиясы пәндерін оқыту үдерісінде қолдану;
- зерттеу қорытындыларын дін мәселелері мен діни ұйымдардың қызметіне байланысты ақпараттық-түсіндіру жұмыстарында пайдалану;
- зерттеу нәтижелерін діни радикализм мен экстремизмнің алдын алумен айналысатын мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметінде қолдану.

Диссертациялық жұмыстың нәтижелері діни деструктивизм көріністерін талдау мен олардың алдын алуға байланысты ғылыми, білім беру және практикалық қызмет салаларында пайдалану үшін тиімді.

Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі мен жариялануы. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері 15 ғылыми мақалада жарияланды: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған журналдарда – 7; республикалық және халықаралық ғылыми конференциялар жинақтарында – 7; Scopus базасында индекстелген импакт-факторы нөлдік емес журналда – 1.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне және құрылымдық мазмұнына сәйкес диссертация кіріспеден, үш бөлімнен, тоғыз бөлімшеден, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Диссертациялық зерттеудің жалпы көлемі 145 бетті құрайды.